

Dávid Gyula

Az én huszadik századom

Száz esztendő tíz pillanatképben

Szembenézni az elmúlt huszadik századdal – csábító, de egyben kockázatos vállalkozás. Hiszen az ezredforduló után és alkalmából ennek akkora irodalma van, hogy abban helytállni sem könnyű, versenyre kelni vele pedig talán nem is érdemes. Nyilván minden ember életének megvan a maga egyéni sorstörténete, amelyben „leképeződnek” korának nagy eseményei. De igen sokszor az, ami az egyénnel történik, sokkal fontosabb, mint amit körülötte produkál a történelem. Eszembe jut Kodolányi János *Juliánus barátjának* egyik jelenete, amikor a csatamezőket, majd a tatár fogságot is megjárt főhős, mindenek elmúltával, hazatér dunántúli szülőfalujába, amelyet megkímélt a „történelem”, és ahová – elszigeteltségében – csak messzi és bizonytalan hírek jutottak el az ország majdhogynem bekövetkezett pusztulásáról. S míg ő a maga által átéltekről készül számot adni falusfeleinek, hallgatja az otthon maradottak életének nagy eseményeit: hogy közben aszály volt, hogy a Mari néni tehene felfúvódott és megdőglött, hogy Annácska férjhez ment. És rájön arra, hogy az országot ért nagy tragédia ellenére az élet megy tovább, hogy van folytonosság.

Valahogy ezt kellene kibontanom a megélt huszadik századból is. Persze napjainkban a televízió „jóvoltából” néhány órányi időközzel értesülünk a világ másik végén bekövetkezett természeti katasztrófákról, emberéletek százait követelő merényletekről, államcsínyekről, a képernyő előtt ülve „szerencsés” szemléltői lehetünk diktatúrákat megdőntő forradalmaknak. Milyen esélye marad ezek után annak, hogy „az én huszadik századom” érdekes lehet az olvasó számára?

Mégis megpróbálkozom felidézésével.

Hosszadalmas – és részleteiben talán csak legközvetlenebb hozzátartozóimat érdeklő – önéletrajzi visszaemlékezés helyett megpróbálok emlékeimből kiragadni tíz pillanatképet.

Miért épp (vagy „csak”) tízet?

Minden különösebb ok nélkül – pusztán a kerek szám kedvéért.

De hiszen én a szóban forgó huszadik századból csak hetvenkét évet éltem. S ha már számjátékba fogtunk, nem a „hét pillanatkép” volna-e inkább megfelelő? Mindegy: ezen nem érdemes vitatkozni. A fontos az, hogy bizonyára minden családi emlékezetben tovább hagyományozódnak, s így a mi életünknek is részévé válnak azok az események, amelyeknek szüleink voltak a résztvevői – pláne, ha azokat velünk is megosztják. Így szeretném én is tovább adni ezt a tíz epizódot.

I.

Édesapám első világháborús emlékeivel kezdem.

Öt-hat éves kori emlék: ott ülünk mi, gyermekek a zaláni parókián, nagyapáméknál, szépen sorban, a nagy piros díványon, s a felidézett események idején 14 éves Édesapám meséli az 1916-os román betörés és menekülésük történetét:

Háromszéket elsőnek érte el a hír, hogy Predeálnál a román csapatok augusztus 27-én átlépték a határt, s még Szentgyörgyre sem értek, a hatóságok kiürítési rendelete nyomán máris pánikszerű menekülési hullám kerekedett. Nagyapám, aki Zalánban lelkész volt, és mint akkoriban nagyon sok falusi pap, jókora gazdaságot is tartott, befogatta a lovakat a lajtorjás szekérbe, felrakatta rájuk, amit lehetett: értékesebb holmit és a megélhetéshez szükséges élelmet-ruhaneműt, a hátsó lócsőhöz hozzákötötték a két tehenet, és elindultak, neki a világnak. A bodoki állomásnál érték el a főutat, amelyen, s amelynek mentén kétoldalt, a mezőn, a már learatott gabonatarlókon, egymás hegyén-hátán sorjázta a szekerek. Áradt a nép: az alsó-háromszéki falvak apraja-nagyja a Hatodon, majd az Erdővidéken, Udvarhelyen át az ország belseje felé. Nyár végi meleg idő volt, éjszaka a szekerek körül, a szabad ég alatt háltak, nappal, egy-egy pihenőre félrehúzódva az asszonyok főztek, mostak, ellátták a családot. Így jutottak el a Szilágyságba – onnan aztán őt és a bátyját, akik még iskoláskorúak voltak, elküldték Debrecenbe, a kollégiumba.

Szeptember közepén már változott a hadi helyzet, a románokat kiszorították az országból, Édesapámék a többi menekülővel együtt hazatértek. Otthon feldőlvén, kifosztva a ház, de nem csak a papi lak. A háborús zűrzavart kihasználva, néhányan az otthon maradtak közül alaposan felforgatták az elmenekültek házait-gazdaságait. Persze kiderült, hogy kik voltak, s el is fogták őket. Népítélet végzett velük: a holttesteket a temetőn kívül hantolták el.

Végeredményben – vont le Édesapám a végkövetkeztetést – az egész menekülésnek semmi értelme nem volt: aki otthon maradt, annak nem lett bántódása. És meg kellett tanulnunk: akármilyen baj jön az emberre, otthon vészeli át a legkönnyebben.

II.

Édesanyám Hódmezővásárhelyen született, s onnan került Erdélybe, és Kolozsváron, a rokonainál ismerkedett meg Édesapámmal. Vásárhelyi nagyapám, aki a református gimnáziumnak volt tanára, majd igazgatója, sok évvel az én születésem előtt meghalt, de „Imre nagymama” – bizonyára korai özvegyiségének magányát ellensúlyozandó – minden nyárára összegyűjtötte gyermekeit, unokáit Vásárhelyre. Édesapám akkor a Háromszék megyei Árapatakon volt lelkész, de az országhatár ellenére ezeknek a nyaralásoknak a hamincas évek közepéig mi is részesei voltunk, nagyobbik húgom ott is született meg, Hódmezővásárhelyen.

Vásárhelyi emlékeim a kisgyermekkor messzeségéből töredékekben jönnek vissza.

A földvári állomáson akkor még megálltak a nemzetközi vonatok is: oda szerezte át Árapatakról Édesanyámal. Csodálatos volt számomra, falusi gyermek számára a vonat, a visszafelé rohanó táj, az alagutak, amelyekbe befutva, elsötétedett körülöttünk a világ. Aztán maradandó emlékem volt egy szegedi kiruccanás – fogalmam sincs, miért kellett Szegedre beutaznunk –, a korábbi vonatélményemtől eltérő sínautó, Szegeden a csilingelő sárga villamos.

De az igazi élményt a vásárhelyi nyaralás alatt a rokon gyermekekkel való együttlét jelentette. Akkoriban – mondjuk: 1934-ben, amikor utoljára jártunk ott – tízen voltunk ott, unokatestvérek: 1 és 14 év között. Épp jó kor szerinti eloszlásban ahhoz, hogy (a karonülőket nem számítva) a nagyobbak felügyelete alatt a kicsik jól eltöltsék a napot, s némiképp tehermentesítsék a szülőket. Gyermeki emlékezetemben hatalmasnak őrződött meg a vásárhelyi „öreg ház”: az utcai homlokzaton két, hátrafelé három szobával, amelyek közül az utolsó a „könyves szoba” volt, néhai nagyapám dolgozószobája, ahol egész falakat betöltő könyvespolcokon sorakoztak a még dédapámtól is maradt könyvek, bekötött folyóiratok. Az ilyen nyaralások idején minden család kapott egy-egy szobát – én nagyon szerettem volna, ha egyszer úgy alakul, hogy mi lakhatunk a könyves szobában, de akkor már hárman voltunk testvérek, s nem fértünk volna el. Így aztán csak messziről elősugárzó áhítatos sóvárgásaim tárgya maradt a titokzatos, könyvekkel bélelt félhomályos szoba (később ide képzeltem a gólyaszüleitől megszökött Dugó Danit, aki egy telet egy könyves szobában elrejtőzve vészelt át, s onnan került elő tavasszal, összeaszalódva).

És ott volt valahol a „kulina”, egy, a tornácról nyíló füstös lyuk (valószínűleg valamikor egy szobai kandalló külső fűtőürege), ha valamelyikünk rossz fát tett a tűzre, rögtön elhangzott a fenyegetés: „bezárlak a kulinába”.

Azóta eltelték az évek-évtizedek. Nem tudom, az akkori gyerekekből ki mit őriz emlékezetében. De a hódmezővásárhelyi nyarak egy életre összekötöttek bennünket, s nemcsak az akkor együtt nyaralókat, hanem az utánunk születetteket is. És ma – amikor unokatestvéreim gyermekei, unokái Kiskőröstől Miskolcig és Hódmezővásárhelyig az egész Magyarországot benépesítik – az összetartozásnak azzal az akkori érzésével mindig újra meg újra találkozom.

III.

Szülőfalum, Árapatak a magyar, a román és a szász vidék találkozási vonalán fekszik. A lakosság az én időmben fele-fele arányban oszlott meg: már óvodáskoromban csoportunk felerészben román gyerekekből állott. A falu közepén, a Szentgyörgyre, Brassóba és Földvárra vezető hármass útkereszteződésben Édesapám odakerülésének első éveiben épült fel a református elemi (egyik osztálytermének félretolható fa oldalfala mögött színpaddal, ahol az iskolai rendezvények, karácsonyfa-ünnepélyek műsora zajlott). Átellenben, a hármass útkereszteződés másik sarkán az egyemeletes román állami iskola.

Édesapám 1925-ben végezte a teológiát, s azok közé a fiatal lelkészek közé tartozott, akik hivatásuknak tekintették a falusi lelkészi pályát, s közösségüknek

nemcsak a lelkéért, hanem a magyarságban való megmaradásáért is felelősséget éreztek. A kántortanítóval együtt műsoros ünnepélyeket rendeztek, az ifjúságot közmunkára mozgósítva kialakították az „újkert”-et, ahová a fiatalság vasárnap délutánonként összejárhatott. Édesapám az anyakönyvekből száz évre visszamenően kiírta a népmozgalmi adatokat, s azokat összesítve, táblázatokba foglalva a falubeliek elé tárta. Valóban izgalmas lehetett, hogyan alakult a családok sorsa: hogyan szaporodott el vagy fogyott el egyik-másik nagycsalád. A fiatalság körében valóságos gyermekvállalási verseny indult, hogy vajon sikerül-e a Déneselek, a Bakók és a Gászpokok közül (akik lélekszám tekintetében az élen jártak) valamelyiknek „lehagynia” a többi.

Amikor én első elemibe mentem volna, épp akkor zárták be a református iskolát (azt majd még fel kell kutatnom valamelyik egyházi levéltárban, hogy milyen ürüggyel – de az igazi ok minden bizonnyal a „túlságosan” is megelevenedett magyar élni akarás volt). Az első osztály tanítónője, „Lánga kisasszony” még tudott magyarul (persze mi is románul, hiszen télen együtt „sikolándztunk”, nyáron együtt kirándultunk-fürödtünk román óvodástársainkkal), de magyarul írni-olvasni Édesanyámtól, otthon tanultam meg. Aztán a második osztályban új tanítót kaptunk: egyikét azoknak a regátban frissen végzett fiataloknak, akiket missziós hévvel irányítottak az „elszékelyesített” megyékbe, hogy visszatérítsenek az anyanemzet kebelébe. Ortodox egyházi ünnepeken vittek is a román templomba, reggelenként a tanítás zászlófelvonással és a királyi himnusz eléneklésével kezdődött. „Glezsár tanító bácsi” nemcsak hogy nem tudott magyarul, de nem is tűrte azt, hogy valaki, akár az udvaron, szünetben is, magyarul megszólaljon. Mogyorófa pálcáját suhogtatva mindig ott járt fel-alá közöttünk. A királyi diktatúra küszöbén Árapatakat „mintafalunak” választották ki: minden nyáron országos tábort rendeztek a Bélyd-kerben a „strazserek” (a cserkészmozgalom ellenében létrehozott román félkatonai gyermekszervezetek) és a „premilítárok” (a katonai előképzősök).

Aztán Édesapámat 1938-ban meghívták Székelyudvarhelyre, s ezzel az én életemnek is lezárult egy szakasza.

De valahányszor visszatérek a szülőfalumba, mindig találkozom annak a munkának az emlékével, amelyet egy évtizeden át ő és néhány helyben lakó értelmiségi végzett. Pedig szülőfalumat sem kímélte a történelem: a bécsi döntéskor „odaát maradt”, méghozzá határközségként, megszenvedve annak minden átkát. Aztán ami ifjúsága még otthon maradt, azt is elhúzódtásra kényszerítették a kommunista hatalom évtizedei. Akik viszont megmaradtunk, őrizzük a régi falu és az egykori összetartozás emlékét.

IV.

Azon az őszön mentem első gimnáziumba, amikor kitört a második világháború. Egy év múlva pedig, augusztus végén, jött a bécsi döntés, s megkezdődött körülöttünk-velünk a „magyar világ”. Aztán egy újabb év múlva már Magyarország is benne volt az annyi gyűlöletet, annyi borzalmat produkáló második világháborúban.

1944 nyarán cserkésztáborba mentünk a közeli Nagygalambfalvára. Sátrink ott álltak a Küküllő kanyarulatában, egy malom gyümölcsöskertjében, mi pedig – mert ez volt a tábor célja – naponta bejártunk a faluba, beosztva egy-egy olyan családhoz, ahonnan hiányzott a családfő: mint mozgósított tartalékos már kint volt valahol a keleti harcmezőn. Besegítettünk a mezőgazdasági munkába, este felé meg összeültünk a tábortűz mellett és folyt a vidám, gondtalan cserkészélet, miközben a fejünk fölött, nagy magasságban „Titó-buszok” brummogása hallatszott: vitték a muníciót a jugoszláv partizánoknak.

Itt-ott még aratatlan volt a búza, másutt a szénakaszálásnál – főképp a maradék férfirokonok által kalákában lekaszált fű szárításánál, estére a harmat elől felbuglyázásánál – segítettünk. Kévtét kötni akkor, ott tanultam meg, a szénacsinálás viszont már nem volt számomra újdonság: nagyanyám kertjében a lekaszált fűvel való további munka mindig a mi dolgunk volt, gyermekeké.

Néhány nap Kányádi Sándor volt a kenyéradó gazdám. Reá, mint alsóbb osztályba járó kisdiaúra, emlékeztem a kollégiumból – az ő édesapja is hiányzott otthonról. Ott volt a kaszálójuk a Rák tava fölötti suvadásos oldal közelében, egy félóra járásnyira a falutól. Sándorka velünk együtt dolgozott, délben az édesanyja hozta ki nekünk is az ebédet. Az eltelt több mint hat évtized alatt tulajdonképpen semmi különös nem történt, csak a kisdiaák cseperedett fel Kossuth-díjas költővé, s deresedett meg a haja is az idén töltendő nyolcvan esztendejéhez.

A Kriterionnál könyvének is voltam szerkesztője, de új társaságban azóta is mint „napszámosát” mutat be.

V.

A nyár végén hozzánk is elért a „keleti front”. A románok 1944. augusztus 23-i átállásával egyik napról a másikra a szomszédságunkban süvöltöttek a katyusák. Előbb ukrainai német menekültek végeláthatatlan szekérsorai vonultak át Udvarhelyen (vajon hol érték őket utol az oroszok, s mi lett a sorsuk?), aztán „tervszerű elszakadó hadmozdulatokkal” visszafelé áramló német és velük együtt sodort magyar alakulatokkal, Csík felől menekülőkkal telt meg a mi városunk is.

Ezek a szeptember eleji menekültek hozták magukkal a rémhírt, hogy valamegyik csíki faluban az oroszok bejövetele után akasztással fenyegették meg a plébánost, mire Édesanyám aggodalmaitól Édesapámnak – elvei és első világháborús menekülési tapasztalatai ellenére – nem volt maradása: az utolsó nap, mielőtt az oroszok bejöttek volna Udvarhelyre, összecsomagolta a legszükségesebbeket, s „magnak” maga mellé vett engem is, aki a betöltött 16. évemmel már a katonakötelesség közelében voltam.

Nem részletezem a menekülésünket: autóbuzson, lószerral félig megrakott tehervonatok vagonjában, alkalmi „stoppal” – október 14-én megérkeztünk Budapestre, s szállást vertünk Édesanyám egyik bátyjánál.

Ott kezdődik az én könyvkiadói pályám. Másnap ugyanis elkövetkezett a Szálasi-puccs, bezártak az iskolák (mindössze egy hétig voltam annak a Lónyay-gimnáziumnak a tanulója, ahol most unokám érettségizik), s elszegődtem a

Stúdium Könyvesboltba, amely akkor a Kecskeméti utcában volt, kifutófiúnak. Reggelenként a hátamra vettem egy hátizsákot, a kezembe nyomtak egy könyvjegyzéket, s nekem az volt a dolgom, hogy könyvkiadóról könyvkiadóra járva, összehordjam a Stúdiumba azt, amire épp szükség volt. Addig ügyet se vettem az általam olvasott könyveken a kiadó apró betűs nevére, most testet öltött számomra a Révai, a Franklin, a Singer és Wolfner, a Stádium. Olykor egy egész hátizsákra való „Aczél-féle puskát” kellett a Kecskeméti utcába szállítanom (ezek voltak azok a kis füzetkék, amelyeket az Aczél testvérek kiadója állított össze az érettségire szükséges tananyag minimumából: majdhogynem minikönyvek voltak, amelyeket a mellényzsebben akár a vizsgára is be lehetett csempészni). December elején átkerültem a Kálvin téren működő református egyházi nyomdába, de több időt töltöttünk krumplit fuvarozva egy másik inastársammal az igazgatónak, mint amennyit a betűszekrény előtt. Karácsony küszöbén aztán ennek is vége lett: elkezdődött Budapest ostroma, s a február 13-ig tartó időt a Feneketlen-tó közelében fekvő Eszék utcában, a szenespincében töltöttük – ugyanabban a házban, amelyben ma Csapody Miklósék laknak.

A bekerítés körgyűrűje karácsonytól ott húzódott néhány száz méternyire, a vasúti töltésen, amelyet az oroszok csak az ostrom utolsó napján léptek át.

Majdnem egy hónap múlva sikerült végre, a felrobbantott hidak miatt, megszerezni a Csepel-sziget közepe táján felállított pontonhídon keresztül átvergődnünk Pestre, s maradék motyónkkal március 15-én, piros zászlók alatt felvonuló munkásokkal szemben meneteltünk ki a Nyugati pályaudvarra, ahol felkapaszkodtunk egy Erdély felé induló tehervonatra.

VI.

1947-ben érettségizem, s utána feljöttem Kolozsvárra, a Bolyai Egyetemre. Hogy magyar szakra iratkozom, az biztos volt, de mellékszaknak, nagy merészen felvettem mellé a franciát, amit elsős koromban tanultunk, aztán a mindenféle tanügyi rendszerváltozások miatt újra hetedikben és nyolcadikban. „Szerencsére” egy év után, egy újabb tanügyi reformmal az oroszok kívül megszüntették az idegen nyelveket (meg közben a kétszak-rendszert is), így aztán maradtam tiszta magyar szakos.

Igazgatóm, Lévai Lajos ajánlatára bejutottam a Móricz Kollégiumba, amelyik épp akkor költözött át a Mátyás-szülőházából egy Fürdő utcai villába (a hetvenes években Ceausescu kolozsvári vendégházává lépett elő, ma a Nemzeti Parasztpárt kolozsvári székháza). A korábbi otthon sok évszázados, kifűthetetlen szobái után napos, tágas termekben voltak elhelyezve szalmazsákkal töltött faágyaink. Középen a már ősz tergén beálló kemény fagyokkal próbált ugyan dacolni egy kis vaskályha, de a háború nyomai még nem múltak el: az óriási ablakokon a pótolhatatlanul hiányzó ablakszemeket odaakasztott pokróc helyettesítette. Az illegális harcusból polgármesterré előlépett Veress Pál jóvoltából időnként elhívtak vagont rakni az állomásra, olyankor a fizetség egy-egy szekerecske tűzifa volt.

Különben a Móricz Kollégium nem pusztán bentlakás, hanem a „jövőt formáló nemzedék” nevelőiskolája is volt, s erről a jövőről a kommunizmus ragyogó

kilatásait ecsetelő előadók mellett olyanok is beszéltek, mint László Gyula vagy Venczel József (akiket már az előző évi szucsági főiskolás konferenciáról ismerem). A mórinczosok között akkor már sokan voltak a Kommunista Párt tagjai, így esténként heves viták is dúltak a hálószobákban. Én, zöldfülű gólya, inkább hallgatója voltam ezeknek az előadásoknak-vitáknak, de előzőleg már jócskán be voltam oltva a népi írók eszméivel (otthon Édesapám polcain ott sorakozott Németh László és Féja Géza mellett Veres Péter, Darvas József, Erdei Ferenc, Sinka István), s egyre inkább úgy éreztem, azok a világmegváltó eszmények, amelyeket a szocializmus a zászlójára írt, az én eszményeim is. Vallottam azt, hogy az „új világ” a történelemben eddig is „sz szenvedések árán” született meg, s meg voltam győződve arról, hogy a néptestvériség és a nemzetiségi egyenjogúság eszméi, megvalósulva gyógyírt jelentenek a bécsi döntés után igencsak elmérgesedett román–magyar viszonyban is. Papiú lévén arra nem került sor hogy behívjanak a pártba, így azt is elkerültem, hogy a következő évek fergeteges „verifikálásai” során mint „osztályidegent” kizárjanak onnan. De vakációkra hazatérve heves vitákat folytattam Édesapámmal, kitartóan érvelve a frissen olvasott *Tőke* és *Anti-Dühring* passzusaival. Édesapám eléggé bölcs ember volt ahhoz, hogy néhány vita után magamra hagyott „világmegváltó” eszméimmal. S akkor sem olvasta a fejemre a tanulságot, amikor évekkkel később a magam bőrén tapasztalhattam meg a „világmegváltás” gyakorlatát.

VII.

Budapestet 1956 szeptemberében láttam viszont mint ösztöndíjas aspiráns, disszertációhoz gyűjtöttem anyagot a magyar könyvtárakban és levéltárakban. Négyen utaztunk Pestre, két aspiránskollégámmal: Varró Jánossal és Lakó Elemérrel, valamint Varró feleségével.

Akkor már a hátam mögött volt egy hároméves könyvkiadói időszak – negyedéves koromban, első fizetésemre építve megnősültem, feleségem, egyetemi kolléganőm Kolozsváron tanított, s már volt egy négyéves kislányunk is.

Az aspiránsi ösztöndíj lehetővé tette, hogy a kutatásnak éljek – három év után különben is eléggé elszakadtam az egyetem világától. Pesten azonban mellbevágott a történelem. Még Kolozsvárról ismertünk néhány fiatal pesti kutatót: járt nálunk az Ady-kutató Varga József, a Mórincz Zsigmond erdélyi nyomait járó Czine Mihály, s két történész: Csatári Dániel és Varga János; ő vett minket pártfogásába. Egy művészettörténész diákcsoporttal emlékekben gazdag, egyhetes kiránduláson vettünk részt a dunántúli román kori építészeti emlékek nyomában. De izgalmasabb és főképp további sorsunkra nézve meghatározó volt az, hogy Varga János révén megfordultunk azokon a helyeken, ahol már íródott 1956 előtörténete: például az írószövetség tisztújító közgyűlésén, s egy nevezetes doktorátusi védésen, amelyen a Párt KB egyik aktivistájának, Kerékgyártó Elemérnek kellett volna megvédenie disszertációját. A téma: Karácsony Sándor pedagógiai nézeteinek bírálata volt, a helyszín a Közgazdasági Egyetem díszterme. A védés a jelölt személye és a tárgy miatt eleve hatalmas érdeklődést keltett. A terem zsúfolásig volt tele, s a jóval éjfél utánig tartó vitában nemcsak Kerékgyártó semmisült

meg, hanem lelepleződött az általa alkalmazott marxista „tudományos” módszer is, az összefüggéseikből kiragadott és a szerző szándéka szerint összevissza farigcsált idézetekkel, a hozzájuk fűzött „megsemmisítő” kommentárokkal. Erre a disszertációvédésre már csak „ráadásul” jöttek azok a szintén éjszakába nyúló beszélgetések, amelyekben, Varga János baráti körében részt vehettünk. Csak úgy ömlöttek az adatok Magyarország akkori helyzetéről, a szovjetnek való kiszolgáltatottságáról, a magyar gazdaság mérhetetlen kiszípolozásáról, s az elgondolások a kibontakozás útjairól és lehetőségeiről.

Rajk Lászlóék újratemetésekor már nem voltam Pesten. Itthon várt rám a tanársegédi kinevezés a Bolyaira. 1956 november 1-jén, halottak napján egy általam kezdeményezett akció nőtte ki magát a Házsongárdi temetőben a magyar forradalomban elesettekért való néma tüntetéssé.

(Amikor 1957 tavaszán a Házsongárdi temetői tüntetés kapcsán letartóztattak, a kihallgatótiszttel, aki leellenforradalmazta 56-ot, az itt hallottakkal érvelve próbáltam – naivul – bizonyítani neki azt, hogy 56 magyar forradalma igenis a szocialista rendszer torzulásainak, az elkövetett bűnöknek a helyrehozatalára robbant ki. Mert – mondtam – a szocializmusnak Magyarországon nem az 56-os fiatalok, hanem Rákosi, Gerő és hatalmi klikkje volt az ellensége. „Háttérbizonyítékként” meg is kaptam érte a magam hét esztendejét.)

*

(A következő hét esztendőről sokat lehetne írni: a kihallgatásokról, a tárgyalásról, a kolozsvári, majd a szamosújvári börtönletről, az otthon maradt család sorsáról, az utánam másfél évvel letartóztatott Varró Jánoséknak a Bolyai Egyetem elleni offenzíva nyitányaként 1959. február 9-én megrendezett peréről, amelyre engem is elővezettek, mint a „vád tanúját”, aztán a Duna-deltáról, a Brailai Nagyszigetről, a szamosújvári börtön mellett működő börtorgyárról. Szorongatásokról és az emberi szolidaritás megható példáiról. Valamikor majd ez a számadásom is megíródik – most nem megyek bele.)

VIII.

Három látogatást idézek fel a szabadulásomat követő évekből:

Az első:

Alkonyodik. Valaki döngeti a kaput: egy volt kolozsvári börtöntársam áll a megnyíló kapukeretben, a Felső-Aranyos menti Poságáról való román parasztember. Perükben több mint 40 embert ítéltek el – négyet halálra egy 1947 óta a falujuk környékén bujkáló vasgárdista-prefektus rejtegetése miatt. Ő annak idején 15 évet kapott. Most jön a Duna-deltából, csak holnap reggel tud továbbmenni, lefeküdhetne-e nálunk erre az éjszakára? Megvacsoráztatjuk, ágyat vetünk neki a konyhában. Elaludt, mint egy tuskó – másfél napja volt vonaton. Másnap kora reggel elbúcsúzott, ő ment az állomásra, én munkába.

Harmadnap dél felé újra döngetik a kaput: Jakob bácsi áll odakint. Nem jön be, csak beszél: hazajutott, de a családját nem találta – a tárgyalás után az egész falujukat kitelepítették a Baragánba. Megy megkeresni őket.

A második:

Mint „rovott multú személy”-nek semmiféle szellemi pályán nem volt helyem. Egy ismerősöm tanácsára és segítségével bejutottam a közművek városi alárendeltségű vállalatához, az IOGCC-hez, vízvezetékszerelő segédmunkásnak.

Egy napon – épp az egyik Széchenyi téri vízvezetési kút aknájában kuporogtam: az elzáró csapot kellett kicserélni – egyszer csak megszólal fölöttem egy hang: „Mit csinálsz itt, Julius?” Romitan doktor volt, peripravai, majd salciai rabtársam és áldott emlékű doktorunk, aki 1959/60-ban kezelésbe vett disztrófiás állapotomban, s napi egy-két polivitamin-tablettával (mert gyógyszer alig volt) és a konyháról szerzett tele csajka étellel állított talpra. Még odabent beszélgettünk arról, hogy ha kiszabadulunk, ő Kolozsvárra szeretne átjönni; gondolom, azért keresett fel, hogy nem tudnék-e itt valamiben segíteni neki. Nem mondta, de azt hiszem, egy világ omlott össze benne, amikor rám talált a vízvezetési aknában.

A harmadik:

Ez is a szabadulásom utáni első évben történt. Egyik délután jól öltözött fiatalember keresett fel. Feleségem leigazoltatta: a Securitate egyik hadnagya volt. Helyzetem felől érdeklődött, hogy milyen a munka az IOGCC-nél, milyenek a munkatársak, aztán rátért a börtönnel kapcsolatos dolgokra. Nem mondhatnám, hogy kötetlen beszélgetés volt. Egyszer csak elkezdte, hogy én nem ezt érdemlem, hogy „értékes ember” vagyok, akinek a szellemi pályán volna a helyem. És hogy „ők” szívesen segítenének ebben. Nem ez volt az első ilyesféle beszélgetésem (először a tárgyalásunk után ajánlotta fel „segítségét” a kihallgatásvezető kapitány: ha „okos leszek”, a hét évet sem kell leülnöm; másodszer Szamosújváron kaptam hasonló ajánlatot), a válaszon tehát nem kellett gondolkoznom. Csak épp a visszautasítás „elfogadható” formáját kellett megtalálnom. Végül azt mondtam neki: persze, hogy szeretnék visszakerülni az irodalmi életbe, de igencsak zavarna, ha ezt nem a magam munkájával érdemelném ki, hanem a maguk segítsége által.

Az IOGCC-t másfél év után otthagytam, de a „helyemet” csak öt évvel később, a Kriterion könyvkiadó létrehozásával találtam meg, ahová diákkori szobatársam és barátom, Domokos Géza jóvoltából kerültem be.

IX.

A Kriterionnál eltöltött 22 évemből, sok száz általam szerkesztett könyv „utótörténetéből” egyetlen epizódot emelnék ki:

1986-ban már eléggé rá volt téve a torkunkra a kés: a magyar intézményeket egymás után lehetetlenítették el vagy számolták fel, s érezhetően a Kriterion következett. A korábbi nagy sikerű, százakat vonzó író-olvasó találkozó sorából – ha jól emlékszem – az utolsóóra Déván került sor. Imreh István, Király László és Kányádi Sándor voltak az elővezetendők, a helyszín a csángótelepi (akkor már a tartományi hadtestparancsnokság által használt) kultúrház. Kányádi miatt, akinek verseit a Napsugár-olvasó kisgyermekektől kezdve mindenki ismerte, zsúfolásig megtelt a mintegy 200 személy befogadására alkalmas terem. Imreh István is kiváló előadó volt, a székekység 16–17. századi mindennapjait elevenítette fel

egy olyan közönség előtt, aki az előadás keretében a saját őseinek múltját érezte feltámadni.

Király Laci verseit is kellő figyelemmel hallgatták, de aztán szóhoz jutott Kányádi Sándor, aki nem sokkal azelőtt tért haza dél-amerikai útjáról. Mit mondjak: este 7 órakor szünetet kellett tartanunk, hogy a szülők hazavihessék gyermekeiket (pedig az ő számukra is érdekes volt az, amit Sándor az amerikai cserkészekkel való találkozásairól mesélt), aztán 8-kor folytattuk, ugyanannyian, mint ahányan abbahagytuk. Szinte éjfél lett, mire sikerült (nem befejezni), abbahagyni a találkozót. Azt hiszem, sokak számára egy életre szóló élménnyel.

X.

1989 decemberét Udvarhelyen, a családdal töltöttük. A tévé egyenes adásán keresztül szem- és fültanúi voltunk a forradalomnak, lelkesedtünk, amikor Temesvárról és Menyőből jó hírek érkeztek (Tőkés László leányomnak az elemiben osztálytársa is volt).

Udvarhelyen a rendőrség épületét gyújtották fel, néhány ismert szekus a népharag áldozatává lett.

Aztán jöttek a „terroristákról” szóló hírek. Vejem estére odahúzta a bejárati ajtó elé a jégszekrényt, az ajtó sarkához készítette a fejszét, hogy megvédje a családját, ha ránk törne valaki.

Nekem a diktatúra alól való felszabadulás eufóriájában a Kriterionnál az utolsó években letiltott több tucat könyv, kézirat jutott az eszembe. „Micsoda könyvkiadást fogunk tudni ezután csinálni”! Néhány nappal később egyszer csak szól a telefon: a másik végén Bálint Lajos barátom, a Kriterion kolozsvári műszaki szerkesztője: hol van a Katona Tamás által sajtó alá rendezett *Aradi vértanúk* – Téka-kötet levonata (ugyanis ebben a fázisában állították le három évvel azelőtt). Otthon volt, Édesapáméknál, mert sem a kiadóban, sem a mi lakásunkon nem éreztem biztonságban, viszont több mindennel együtt meg akartam menteni, emlékeztetőül, legalább az utókor számára. A kötet végül *Tiltott könyvek – szabaddon* felíratú „haskötővel” 1991-ben jelent meg, jeléül annak, hogy a világ megváltozott ugyan, de nem éppen arra, amerre elképzeltük.

Az 1989. decemberi események első évfordulóján, jócskán benne az elgondolásaink, vágyaink legalább részleges valóra váltásáért való lótás-futásban, túl a marosvásárhelyi fekete márciuson, kormányok megbuktatásán és az Egyetem téri tüntetés bányászsegédlettel történt szétverésén, a tévében újra levetítették a legfontosabb epizódokat. És mi a képernyő előtt ülve csak néztünk egymásra: hogy is voltunk képesek bevenni ezt az átlátszó maszlagot.

*

Hát ez volt az „én huszadik századom”.

Késő éjszaka van. Itt ülök a számítógép előtt és újraolvasom azt, amit írtam. Két javítás között megfut bennem a gondolat, újabb és újabb mozaikdarabok bukkannak elő az idők mélységéből. A gép azonban nem nyugszik. Pihentetőül elkezd elém hozni a benne rejtőző fényképeket, ötletszerű sorrendben. Egyszer

az idén érettségiző, szalagavató ünnepségén lencsevégre kapott unokám ragyog reám boldog-büszke arccal, vagy feledkezik bele a keringő szédítő forgatagába, másszor fél éves dédunokám jelenik meg, világra csodálkozó tekintetével, vagy szája sarkában hamiskás mosollyal.

Vajon milyen lesz az ő huszonegyedik századuk?

Megadatik-e nekünk, hogy néhány évig még kísérhessük az ő további lépéseiket, az életről való elképzeléseik beteljesülését?

A magam-vállalta (és még hátralévő) munkafeladatokon túl ez az, ami idetolakszik a múlt emékdarabkái közé.

Szeretném hinni – és erősen remélem –, hogy ez a huszonegyedik század emberségesebb lesz őhözájuk, mint volt hozzánk a megelőző. És bízom abban, hogy minden körülmények között lesz erejük helytállni azok között a körülmények között, amit rájuk mér az élet, s megőrizni, továbbadni az ő gyermekeiknek, unokáiknak mindazt a jót, ami bennük megérlelődik.

Kolozsvár, 2009. január-március